

РОМАШКО О.В.

УДК 902.6

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ МЕТАЛЕВИХ КАЗАНІВ У ПОБУТІ Й КУЛЬТОВІЙ ПРАКТИЦІ СКИФСЬКИХ ПЛЕМЕН

У статті зроблена спроба з'ясування функціонального призначення металевих казанів скифської культури крізь призму існуючих у історіографічному просторі точок зору з цього питання з урахуванням репрезентативної джерельної бази, яку доповнюють новітні знахідки екземплярів цієї категорії матеріальної культури скифів.

Ключові слова: скифська культура, металеві казани, функціональне призначення.

В статті содержатся наблюдения автора о функциональном назначении металлических котлов скифской культуры, сформированные с учетом позиций историографической традиции и репрезентативной источниковой базы, которую дополнили новые находки экземпляров этой категории материальной культуры скифов.

Ключевые слова: скифская культура, металлические котлы, функциональное назначение.

The article contains the author's observations on the functional purpose of the metal caldrons of Scythian culture. It had been formed with taking of account positions of the historiographical traditions and representative source base, which will complement with the new finds instances of this category of material culture of the Scythians

Keywords: Scythian culture, metal boilers, functionality.

Знахідки скифських металевих казанів є доволі рідкісними та у більшій своїй кількості походять з поховань. За результатами останньої вибірки на теренах Півдня Східної Європи відомо 98 репрезентативних екземплярів [44]. Більшість дослідників вважає, що головне призначення металевих казанів скифів, як і казанів інших кочових племен Євразії пізнього бронзового-раннього залізного віків та середньовіччя, - приготування їжі [32; 36, с.25; 27, с. 30, 99; 9, с.34, 40; 14, с.84]. Дійсно, форма і конструктивні складові казанів функціонально виважені і суцільно пристосовані до їх використання у якості ємкості, призначеної для кип'ятіння рідини, варіння м'яса та інших продуктів. Наявність

ніжки-піддона сприяла швидкому нагріванню казана від розведеного під ним вогнища [25, с.137; 50, с.42; 27, с.97-99]. Ймовірно, функціональні характеристики металевих казанів були настільки високі, що скифи за нестачі металевого виготовляли типологічно близький посуд із глини. Н.А. Гаврилук наводить приклади знахідок уламків глиняних казанів на Кам'янському городищі та поселенні Лиса Гора [9, с.40, рис.4, 4].

Дослідники акцентують увагу на доцільності використання "скифських" казанів саме у безлісій місцевості. Казан достатньо поставити на вогнище, за паливо міг бути кізяк, суха трава, або згідно з Геродотом, кістки тварин. Витрати палива

при обслуговуванні казанів дійсно повинні були бути незначними, і його мінімальний запас скіфи могли перевозити з собою. Що являв собою стандартний запас палива для розведення вогнища під казаном, видно з матеріалів п.1 к.3 поблизу с. Старий Мерчик. Ніжка знайденого в ньому казана була оточена дерев'яними брусочками довжиною 8-9 см, товщиною 2 см і купкою попелу, які, на думку О.В. Бандурівського та Ю.В. Буйнова, імітували процес варіння їжі або приготування до нього [4, с.70].

Ймовірно, при приготуванні їжі казани ніжкою заривалися в землю для більшої їх стійкості. Однією з перших ця думка сформульована А.П. Манцевич, яка звертає увагу на характерне окислення ніжок казанів [26, с.150]. У зв'язку з цим С.А. Скорий припускає, що валики та шви, присутні на ніжках багатьох казанів, спеціально формувалися майстрами-ливарниками і були призначені для більшої стійкості посуду при безпосередній експлуатації [51, с.47]. Додаткове зчеплення з ґрунтом, особливо у випадках, коли з тих чи інших причин казан не заривався у землю, забезпечували також чотири виступи-шишечки, розташовані на основі ніжки-піддону деяких казанів. За нашими підрахунками, така конструктивна особливість притаманна шести казанам групи А та С (див. типологію: Ромашко, 2013). Ручки казанів, як горизонтальні, так і вертикальні, достатньо зручні для їх перенесення разом з умістом одним або, якщо казан великий, двома чоловіками. А.П. Манцевич також зауважує, що вертикальні ручки на казанах доцільно було використовувати при їх переміщенні за допомогою просунутого крізь них дерев'яного чи залізного стержня [27, с.97-99]. В.П. Левашова та Е.Р. Ригдильон наводять цікаву ілюстрацію до уявлень щодо практичного використання казанів населенням Євразії раннього залізного віку і до розповіді Геродота про приготування м'яса жертвних тварин. Йдеться про сибірські наскальні малюнки із

зображенням людей, які мішають щось у казанах, підкладають під них паливо, поправляють вугілля [25, с.136-137, рис.46, 1, 2].

На наш погляд, утилітарне використання казанів незаперечне і підтверджується як археологічними даними, так і свідцтвами античних авторів. Доказом є те, що майже всі відомі на сьогодні казани довго і часто використовувались. Зовнішня поверхня більшості з них вкрита шаром кіптяви та нагару. Багато казанів мають сліди неодноразових ремонтів. Як вже відмічалось, такі сліди пов'язані з усуненням ливарних браків, але частина з них могла утворитися і у результаті поточних ремонтів. Харчовий раціон скіфів складали продукти рослинного походження, переважно, ячмінь та просо, з яких на молоці чи воді варили кашу, молочні продукти, м'ясо [9, с.240-244]. При приготуванні їжі з продуктів рослинного походження їх варіння було обов'язковим. Варіння і кип'ятіння необхідні також при приготуванні деяких страв з молочних продуктів, наприклад, сиру, використання якого населенням раннього залізного віку Євразії зафіксоване археологічно [45, с.203]. Для цього могли використовуватись як керамічні горщики, так і металеві казани. Стосовно приготування страв із м'яса, то численні етнографічні дані свідчать, що більшість кочових народів вживали м'ясо переважно у вареному вигляді [9, с.241; там же додаткова література з питання]. Про те, що скіфи саме варили м'ясо, а не готували його в інший спосіб, наприклад запікали, неодноразово сповіщає Геродот [12, IV, 60, 61]. Орнаментація деяких казанів візерунком у вигляді валикової сітки та зигзагу, на думку А.П. Манцевич [27, с.98], може бути пояснена з урахуванням свідчень Геродота щодо того, що скіфи вміли варити м'ясо в шлунках тварин [12, IV, 61]. Ймовірно, після того, як м'ясо поміщали у шлунок, його перев'язували і підвішували над вогнем. Виходячи з цього, округла форма казана символізувала форму шлунку, а сітка чи зигзаг, які перекреслюють всю поверхню

казана, імітувала систему його перев'язування.

Про варіння м'яса у металевих казанах беззаперечно свідчить те, що у 101 випадку у похованнях задокументована присутність просичених оксидами міді кісток тварин. Вони знайдені як у казанах, так і у заповненні поховальних споруд. Останні були викинуті грабіжниками з викрадених казанів. Казани, які ставилися у поховання пустими (чи, скоріше за все, з нем'ясною їжею), поодинокі. Принаймні нам відомо тільки два випадки документального підтвердження того, що казани, поставлені в поховання, були пусті: п.1 к.15 поблизу с. Золота Балка та Бокова гробниця Скіфської Могили [22, с.96; 51, с.259, рис.22, 1; 38, с.113].

Слід відмітити ще одне. За етнографічними даними основу харчового раціону кочівників-скотарів, як середньовічних, так і, ймовірно, раннього залізного віку, становили молочні продукти, натомість м'ясо вживали досить рідко. Тобто і в середовищі середніх і бідних прошарків скіфських виробничих колективів тварин забивали рідко. Тільки скіфська аристократія і багаті прошарки скіфського суспільства вживали м'ясо регулярно, що знаходить підтвердження у антропологічних спостереженнях [21, с.228]. Тварин забивали переважно взимку 9, с.241] або у випадках, передбачених культовими нормами і сімейно-календарною традицією - при народженні дитини, весіллі, похоронах, релігійних святах тощо. У цьому сенсі інтерес викликає наведений в "Історії" Геродота опис святкового обіду Котиса на весіллі його доньки з Іфікратом, на якому натовпу людей роздавали бульйон, зварений у величезних казанах [12, I, 3].

На можливий зв'язок казанів раннього залізного віку з видобутком солі наголосив Д.П. Кравець. Він звернув увагу на знахідку скіфського казана поблизу Слов'янських соляних озер у басейні Сіверського Дінця, на використання якого в солеварному виробництві начебто вказує соляний наліт під відірваним піддоном [20, с.94-95; 2002]. З

цією думкою спочатку погодився Ю.В. Болтрик [8, с.31-34]. Але пізніше, розглядаючи питання щодо розвитку соляних промислів у скіфський час, дослідник дійшов висновку про хибність цього припущення. Такої ж думки дотримуються І.Ф. Ковальова, С.А. Скорий, С.В. Полін, які неодноразово висловлювали нам свої думки з цього приводу.

Існує думка щодо використання казанів стародавніми та сучасними іраномовними народами для виготовлення алкогольних напоїв. Так Б.О. Раєв зауважує, що бронзові казани, які збереглися в нащадків сармато-аланів - осетинів - до початку ХХ ст., використовувались для варіння ритуального напою - пива [42, с.29]. М. Очір-Горяєва припускає, що племенами раннього залізного віку казани використовувались в якості перегонних кубів для виготовлення араки 35, с.166-178]. Це припущення видається недостатньо обґрунтованим через невизначеність часу розповсюдження технологій перегонки в середовищі кочівників Євразії.

Дотичним до теми нашого дослідження може вважатися спостереження казахських археологів щодо семирічинських мініатюрних посудин-казанків, схожих на казанки із залишками згорілої та сплавлені речовини, знайдені в похованнях Мінусинської котловини. З посиланням на знахідку в к.2 Пазарикського могильника на Алтаї казанка-курильниці з насінням коноплі ними висловлене припущення, що вони могли використовуватися для розпалювання наркотичних речовин [35, с.173; 47, с.42]. З можливістю використання казанів раннього залізного віку у якості курильниць погоджується С.В. Демиденко [16, с.59]. Не виключено, що деякі зі скіфських мініатюрних казанів Північного Причорномор'я могли використовуватись саме таким чином. Йдеться, наприклад, про маленький казанок із Центральної гробниці Товстої Могили, особливістю якого є наявність розташованого на дні чаші вертикального загостреного стержня.

Показово, що внутрішня поверхня стінок посудини сильно закопчена [28, с.66, рис.50]. Про знайомство скіфів з коноплею сповіщає Геродот [12, IV, 74-75].

В історіографії достатня увага приділена не тільки питанням можливого утилітарного використання казанів, а і культового. Причому в багатьох випадках відділити їх побутове використання від культового достатньо проблематично. Наприклад, А.П. Манцевич доходить дискусійного висновку, що великі за розмірами казани слугували жертвним посудом, а малі сакральної приналежності не мали і знаходились у особистій власності [27, с.97-99]. Існує й думка, що казани використовувались лише у культовій практиці, бо, ніби то їх побутова атрибуція не має доказів у археологічних матеріалах [23, с.178].

Щодо ритуально-релігійного контексту використання казанів для приготування їжі слід зауважити, що вбивство тварини, приготування м'яса та його споживання стародавніми іраномовними народами розглядалось як акт жертвопринесення богам, підтримки існування космосу і завжди супроводжувалося відповідним обрядово-ритуальним дійством. Геродот детально описує нормативно-ритуальний бік жертвопринесення тварини персами [12, I, 131-132]. А.П. Манцевич відмічає що видовий склад тварин, які за Геродотом приносилися скіфами в жертву (бики, барани, коні) [12, IV, 61], відповідає археологічним реаліям, фіксованим за знахідками кісток жертвних тварин у більшості казанів, які походять зі скіфських поховань [27, с.98].

Н.А. Боковенко доходить висновку щодо високого ступеня сакралізації витворів мистецтва деяких аристократичних скіфських комплексів та їх тісний зв'язок із культами. При цьому акцентується увага на присутності у більшості з цих комплексів казанів, яким приписуються жертвнопомінальні функції. На його думку, казани можуть виступати як індикатори, що вказують на діячів, так чи інше пов'язаних з

обрядом жертвопринесення, на хранителів культів, традицій [7, с.258].

Тривалий час увага дослідників при розгляді казанів як предметів культу майже виключно приділялася так званому "казану Аріанта" [12, IV, 81]. Його культове призначення або атрибуція зі святилищем чи загальноскіфським релігійним центром, розташованим у скіфській священній місцевості Еksamпей загальноновизнані [43, с.114; 37]. Підтримуючи думку про те, що Скіфія являла собою чотирикутник, Д.С. Раєвський вважає його моделлю упорядкованого Всесвіту, у якому геометричним центром був Еksamпей. На його думку, геродотівське тлумачення назви Еksamпей як Святі чи Священні Шляхи визначає сакральні властивості "центру світу", бо через нього проходить найкоротший шлях, що "пов'язує землю і людину з Небом і Творцем". У цьому контексті саме "центр світу", тобто Еksamпей, мав бути місцем проведення свят, які відтворювали у ритуалі події "початку світу" [43, с.114]. Якщо ми приймемо цю точку зору, то правомірним може здатися і висновок щодо того, що конкретною точкою "центру світу" був саме казан Аріанта, оскільки він, ймовірно, був головною частиною святилища. Тобто саме він міг бути однією з провідних загальноскіфських святинь.

Висновок щодо казана, як символа взаєв'язку реального та потойбічного світів, божественного створення космосу, знаходить підтвердження у віруваннях і культах іраномовних народів, які генетично у тій чи іншій формі пов'язані з прадавніми культами скіфо-сарматського часу, зокрема в осетинському епосі. Культурний герой Нарт Батраз, на думку Ж. Дюмезіля, отримав частину міфологічного спадку Ареса. У ньому він вбачає не стільки грецького бога, скільки бога типу ведичного Індри, до компетенції якого входить володіння природними явищами (громом та блискавкою), а також битви та війна. Відповідно до одного з варіантів міфу щодо

грозового народження (богоявлення) Батраза згадується про сім казанів з водою, які встановлюють на рівні землі, як пересторогу проти стрімкого удару в неї немовляти-блискавки [17, с.16-17].

Слід зауважити, що далеко не всіма дослідниками інформація Геродота про казан царя Аріанта сприймається як достеменний історичний факт. Вони вважають, що її слід сприймати тільки як легенду, бо казан таких розмірів виготовити у скіфський час було неможливо [33, с.81-82; 29, с.88-89]. В.Ю. Мурзин наголошує, що Геродот зафіксував один із епізодів скіфського фольклору, який через зрозумілу і прозору алегорію (величезний казан, який увібрав у себе частину кожного скіфа) обґрунтовував тезу щодо єдності скіфського народу. Не випадково в курганах скіфської аристократії присутні казани великих розмірів, які можна розглядати як символ легендарного казана Аріанта [29, с.88-89].

Втім, незалежно від вирішення питання щодо реальності чи міфологічності цього казана, археологічно зафіксоване використання скіфами казанів при улаштуванні культових місць. Вони пов'язані з колом так званих курганоподібних святилищ. Акцентуємо увагу, що достатньо велика кількість скіфських культових місць із курганоподібними насипами різних конструкцій відома у правобережному українському Лісостепу [18, с.36, 41-42, 48-49; 52, с.23], Середньому Подонні [46, с.56-57, 113, рис.3, 1-4; 43, 1, 2], степовій зоні Північного Причорномор'я і Нижньому Подонні [13, с.61-75]. Є свідчення щодо їх присутності у Криму [5, с.74-76]. До цього кола, незважаючи на суперечливість існуючих у сучасній літературі культурних визначень, ймовірно, слід віднести численні культові "кургани" Закубання [2, с.38-45; 55, с.72-85]. Але у контексті дослідження нас цікавлять насамперед скіфські святилища, у яких знайдені металеві казани. Їх відомо щонайменше сім.

Святилище поблизу с. Кременівка [39, с.116-128; 13, с.61-75] складалось із двох

курганоподібних насипів. Насип "кургану 5" перекривав збудовану на давньому горизонті кам'яну платформу, під якою знайдені уламки червоноглиняної амфори, чи, як вважають С.В. Полін та Є.Г. Карнаух [39, с.118], - уламки двох амфор. "Курган 7" розташований за 5 м на схід від "кургану 5". Первісно на його місці знаходився невеликий коритоподібний видолинок штучного походження, по краях якого розташована дуга з гранітних каменів, які окреслювали зовнішній контур "олтаря". У його площі знайдені скупчення уламків амфор, чорнолакового посуду та кісток тварин, люстерко, фрагмент бронзової пластини, налобник, точильний брусок та залізна пряжка. Безпосередньо навпроти входу знайдений і казан.

Святилищем Д.П. Кравець вважає "курган 12" гр. "Рясні Могили" з м. Шахтарськ [20, с.160-165]. В насипу висотою 0,95 м присутнє зруйноване поховання з ліпним горщиком, а також розрізнені уламки амфори, ліпного посуду, кістки коня. Уламки гончарного посуду розсіяні і на полі поряд з насипом. В південному секторі насипу, в ямі з невизначеними контурами, містився казан. Віднесення пам'ятки до святилища аргументується Д.П. Кравцем тим, що вона знаходиться в урочищі, яке використовувалося як "заповітне місце" ще багатоваликівими та зрубними племенами, про що свідчить наявність у шахтарській курганній групі святилищ цього часу [48, с.122-161]. Ще одним аргументом дослідник вважає однакову семантику казана у кочових народів раннього залізного віку та середньовіччя. При цьому наводяться вдалі посилення на знахідки казанів у половецьких святилищах [15, с.103].

До групи святилищ, в яких присутні казани, ймовірно, умовно можливо віднести поки що недосліджений комплекс з м. Перевальськ. Тут у 2004 р., на відстані приблизно 30 м від кургану висотою близько 2,5 м знайдений казан, в якому лежали золоті бляшки, виготовлені у звіриному стилі. Тобто не виключено, що, як і у Кременівському

святилищі, казан знаходився на культовій площадці поряд із курганоподібним насипом.

У Прикубанні відомо чотири курганоподібні святилища, в яких присутні казани: "курган 1" з аулу Уль, "кургани 1 та 10" з аулу Уляп, "курган 1" біля хут. Говердовський.

Наймаштабнішою пам'яткою цього виду вважається "курган 1" з аулу Уль (розкопки 1898 р.). У насипу висотою близько 15 м на рівні "материка" (давній горизонт) знаходилося 360 принесених у жертву коней. На 5,35 м вище них знаходився майданчик, на якому лежали ще більш ніж 50 кінських кістяків. Уламки двох металевих казанів разом з іншими численими жертвними речами знайдені у грабіжницькому лазі [3, с.38-45; 55, с.76].

Святилище "курган 1" з аулу Уляп являло собою плаский майданчик, збудований на верхівці кургану доби бронзи, висота якого дорівнювала 2 м, і, у свою чергу, перекрита насипом, що збільшив висоту кургану до 2,8 м. На площадці серед кісток коней і людей та числених жертвних дарів (ліпний посуд та амфори, предмети озброєння та знаряддя праці, золоті прикраси тощо) були присутні і два казани [54, с.16-17].

Святилище ("курган 10") з аулу Уляп являло собою земляний насип висотою 3 м, який ховав під собою земляну платформу з трьома крутими схилами і пологим пандусом з четвертої сторони. Платформу пронизували вертикально встановлені стовпи, які використовувались, скоріш за все, для прив'язування жертвних коней. На платформі знаходилася п'ятикутна у плані споруда, складена з колод, які, на думку Ф.Р. Балонова, формували "вікно" над центральною частиною святилища. На платформі знаходився зруб, у якому присутні 29 кінських жертвоприношень, перекритих дерев'яним навісом, скупчення бронзових дзвоників, деталі кінської зброї та ін. Казан знаходився у північно-східній частині платформи [3, с.38-45; 55, с.76].

Святилище "курган 1" біля хут. Говердовський, висота якого дорівнювала 1,2

м, знаходилося під насипом, на давньому горизонті. На підкурганній площі розміщені 14 кістяків коней, чотири кістяки корів та скелет людини, деталі захисного обладунку, сагайдачний набір, золота бляха-фалар, деталі кінської зброї, бронзові навершя, розчавлений металевий казан [55, с.75].

Більшість із святилищ, в яких знайдені казани, за конструктивними особливостями і археологічним контекстом, на нашу із Я.П. Гершковичем думку, можна зіставити зі святилищами Арея [13, с.70-73]. За деякими провідними ознаками до цього кола стаціонарних культових місць нами залучені й деякі інші курганоподібні споруди, в яких казани відсутні. Йдеться про "курган 7" в уроч. Носаки поблизу с. Балки, "курган 20" між с. Семенівка і Старокозаче Одеської обл. [52, с.108, 111, 115] та, можливо, групу скіфських чи меотських курганоподібних святилищ Закубання ("кургани 2, 4-6, 8, 9, 14" могильника Уляп) [3, с.38-45; 55]. Цю групу культових пам'яток поєднують нормативні засади їх улаштування. Насамперед йдеться про поділення простору святилищ на дві відокремлені частини - високу (платформа чи насип) та низьку (олтар). Будівельний матеріал: каміння, хмиз, щепи, дерево, земля, з якого збудовані платформи або насипи має другорядне значення. Відсутність поблизу Ульських та Уляпських святилищ олтарів, подібних відомому у Кременівському "кургані 7", може пояснюватись досить просто. Під час розкопок прикурганна площа, на якій вони мали бути, не досліджувалася, бо у 1980-х рр., а тим більше наприкінці XIX ст., розуміння того, що скіфські курганоподібні святилища можуть мати дворівневу будову і з абсолютною точністю відповідати описам Геродота, ще не склалося. Виходячи з цього, можна припустити, що дворівневим було і святилище у "кургані 12" поблизу м. Шахтарськ, про що свідчить вже згадувана нами наявність уламків гончарного посуду, знайдених на полі поряд з насипом. Ще однією рисою, яка поєднує цю групу святилищ, є співпадіння певних категорій

інвентаря, що свідчить про сталі норми ритуалів, які здійснювались на Святилищах. Йдеться про мечі (Носаки, Семенівка, Уляпський к.1); предмети кінського спорядження, у тому числі й наносники (Кременівка, Семенівка, Уляпський к.10), уламки амфор.

Продуктивним у сенсі встановлення культового призначення скіфських курганоподібних насипів з казанами є пошук їх аналогів у старожитностях інших іраномовних народів раннього залізного віку. Зокрема звертає на себе увагу майже повна відповідність якісних характеристик скіфських святилищ сарматському святилищу, дослідженому в "кургані 2" гр.2 поблизу с. Богуслав в Присамар'ї, у центрі насипу якого знаходився казан [19, с.48-53]. Нагадує дворівневу конструкцію скіфських святилищ з казанами ще одна сарматська пам'ятка з Присамар'я - к. 6 гр. "Довга Могила". Він являв собою два розташовані поряд насипи, зведені для одночасових поховань. З рівня стародавнього горизонту між полами насипів була вирита яма, в якій догори ніжною-піддоном встановлений казан. Після цього кургани були поєднані досипкою, що призвело до формування двогорбого, вісімкоподібного у плані насипу [30, с.139]. Н.А. Боковенко [6, с.42] підкреслює, що використання металевих казанів населенням раннього залізного віку Євразії у культових цілях підтверджується знахідками казанів у складі таких кладів з азійських степів, як Шалаболинський [25, с. 132-137], Косогольський [31, с.163-166], Каменський [24, с.102-105]. Зауважується, що ці скарби у літературі прийнято вважати атрибутами релігійно-поминальних свят, які проводились на спеціально обладнаних жертвних майданчиках, що у ряді випадків присутні у місцях знахідок цих комплексів [24, с.105-106].

Відмітимо, що виділення Я.П. Гершковичем та нами групи дворівневих курганоподібних культових споруд і інтерпретація їх як можливих святилищ Ареса зустріло гостру критику з боку С.В.

Поліна [38, с.590-600]. Він розглядає такі пам'ятки як поховальні. Зокрема "курган 5" з Кременівки інтерпретується як курган скіфського часу, "курган 7" - як об'єкт із залишками тризни того ж періоду. Якщо зауваження дослідника стосовно наших визначень дат деяких речей з комплексу пам'ятки аргументовані і заслуговують на прискіпливу увагу, то його варіант її функціональної належності такої аргументації не має. С.В. Полін називає кременівський комплекс "унікальним курганом". Оскільки в ньому відсутні будь-які сліди поховання, він вважає, що кам'яний насип "кургану 5" начебто зведений над кенотафом, який знаходився на давньому горизонті. З таким припущенням погодитися важко. Якщо це кенотаф, то, виходячи з працевитрат на спорудження кам'яної платформи, він повинен був бути присвячений особі з високим прижиттєвим соціальним статусом. Тобто, виходячи з норм поховальної обрядовості скіфів, під кам'яним насипом повинен бути численний інвентар, напутня їжа тощо. Між тим нічого цього нема. Декілька уламків амфорного бою, знайдені під кам'яним насипом, за супроводжувальний інвентар вважати неможливо. До того ж нам невідомі скіфські поховальні пам'ятки, які з впевненістю можна було б інтерпретувати як кенотафи і які можна було б розглядати у якості аналогів кременівському "кенотафу". Тому нам видається виправданою позиція дослідників, які вважають комплекси, подібні кременівському, святилищами [3, с.38-45; 20, с.160-165 та ін.]. Щодо критики С.В. Поліним нашого з Я.П. Гершковичем припущення про належність дворівневих курганоподібних святилищ до культу Ареса, то в контексті теми нашого дослідження, присвяченого скіфським металевим казанам, питання про те, з якими богами скіфського пантеону вони пов'язані, має другорядне значення. Головне, що в них присутні металеві казани, а також те, що вони являють собою чи не найпоширенішу (після амфорного матеріалу) категорію речей, що

використовувалася у ритуалах, які здійснювалися на цих святилищах.

Розглядаючи питання щодо ролі казанів у поховальній обрядовості скіфів, слід зупинитись на такому моменті. Покладені до могил предмети озброєння, знаряддя праці, прикраси, керамічний та металевий посуд підтверджують існування у скіфів уявлення про смерть як продовження життєвого шляху у потойбічному, загробному світі. Дослідниками давно вже відмічено, що речі, присутні у похованнях, здебільшого спеціально не виготовлялись. Використовувались речі, якими при житті небіжчики (або їхні близькі) користувались тривалий час і якими померлий міг, за тогочасними уявленнями, користуватись у потойбічному житті. Наприклад, А.В. Гейко на матеріалах поховальних пам'яток скіфського часу лісостепового Лівобережжя відмічає, що кераміка з них часто має сліди сажі на стінках, відбиті ручки чи інші дефекти, сліди ремонтів [11, с.66]. Це спостереження може бути поширене і на інші території Північного Причорномор'я. У цьому контексті цікаво, що і металеві казани, поміщені у могили степового і лісостепового населення Скіфії, як вже неодноразово відзначалось, також мають сліди довгого використання [6, с.43]. Багато казанів зі скіфських поховань мають дірки, які вже не дозволяли використовувати їх як посуд для приготування їжі. Тобто скіфи, навіть представники аристократичних родів, через високу собівартість казанів прагнули жертвувати найгірші екземпляри цієї категорії металевих посуду - старі, браковані, відлиті з металу поганій якості чи, навіть, вироби, які після відливання не були закінчені. До таких, можливо, належить казан типу В/П/в з Келермеського к.З/Ш, який, як констатує Л.К. Галаніна, мав пористий корпус, що унеможливило його використання для утримання рідини та ін. [10, с.152]. Не виключено, що такі характеристики цей казан отримав через те, що він був виготовлений саме для використання у якості поминального

жертвовного інвентаря, у зв'язку з чим постливарна зачеканка поверхні, обов'язкова для казанів функціонального призначення, тут була зайвою.

Про використання населенням раннього залізного віку Східної Європи казанів у поховальній обрядовості свідчить поховальний комплекс, досліджений поблизу меотського городища Новолабинське IV в Краснодарському краї. Він складався зі скіфського кургану (за визначеннями Б.А. Раєва та Г.Є. Беспалого) висотою 3,35 м, діаметром 40 м, який був збудований на меотському ґрунтовому могильнику. В ньому досліджені основне, декілька різночасових впускних поховань, а також меотські поховання попереднього часу. В підкурганній площі досліджене п.50, у якому знайдений казан. На рівні дна яма мала розміри 2,4-2,8 x 3,55 м, глибину - 3,99-4,16 м. В ній у безладі, один на одному лежали скелети восьми чоловіків. Поверх них лежали скелети 10 коней з вуздою, а в одному з кутків ями - скелет собаки. Поверх коней знаходився кинутий у яму металевий казан. На думку Б.О. Раєва та Г.Є. Беспалого, комплекс є не похованням, а жертвоприношенням, здійсненим ще до будівництва кургану, і, наскільки можна зрозуміти з контексту роботи, пов'язаним із похованнями меотського могильника IV-III ст. до н. е. [42, с.30-34].

У 76 випадках (50 - степова зона, 26 - лісостепова) визначена видова приналежність тварин, м'ясо яких варилося в казанах при приготуванні останньої поминально-жертвовної трапези. У 64 % казанів із поховань степової зони зварене м'ясо дрібної рогатої худоби, переважно вівці; у 24 % - коня; у 4 % - бика; у 8 % - коня та вівці. У похованнях лісостепової зони кістки вівці знаходились у 61,4 % казанів; коня - в 23 %; бика - в 7,8 %; коня і вівці - в 7,8 %. Звертає на себе увагу тотожність питомої ваги видів тварин, м'ясо яких використовувалося степовим та лісостеповим населенням у жертвовно-

поминальних ритуалах, пов'язаних із казанами.

На перший погляд, якісь усталені норми та традиції, що визначали б місце встановлення казанів у просторовому вимірі скіфських поховальних споруд, не простежується. Знахідки казанів та слідів їх перебування відомі у вхідних ямах, дромосах, поховальних камерах та гробницях, в окремих ямах у підкурганній площі, на ДГ. Однак на найбільш масових матеріалах Головної степової групи одна закономірність все ж таки виявлена. Всього в групі відомо 84 випадки документованої фіксації місця знаходження казанів. Не менш, ніж 75 % казанів знаходилось у камерах катакомб або площі ям інших видів поховальних конструкцій (16,6 % - безпосередньо біля входу; 17,9 % - недалеко від входу; 40,5 % - на значному віддаленні від входу); 13 % - у дромосах катакомб; 4,8 % - у вхідних ямах; 3,6 % - на ДГ (біля вхідної ями); 3,6 % - в окремих ямах у підкурганній площі (біля вхідної ями). Таким чином 59,5 % казанів так чи інакше маркують вхід до гробниці, в якій знаходився померлий. Тобто хтонічні божества, або померлі пізніше родичі похованого, перед тим, як провідати його, мали можливість пригоститися їжею з казанів, гостинно виставлених біля вхідної ями, в ній, у дромосі, в камері біля входу.

Про важливе місце казанів у міфологічній символіці, у тому числі пов'язаній з уявленнями про життя та смерть, свідчить особливе ставлення стародавніх народів до вогню, ватрі і всьому, що з ними пов'язане. За етнографічними свідченнями, в осередку кочових та напівкочових народів Євразії були поширені забобони, за якими "загашене вогнище, перевернутий казан означали, що життя перервалось і в цій сім'ї, роді, селищі немає більше життя" [47, с. 41].

Показником того, що казани відігравали особливу роль у поховальній обрядовості скіфів є археологічно зафіксоване намагання підкреслити їх значущість як особливого, символічного жертвового дару, шляхом створення для них спеціальних столиків-

підставок, споруджених із дерева чи глини. Такі конструктивні елементи присутні в п. 1 к. 6 поблизу м. Маріуполь; в к. 14 поблизу с. Черемушне; в к. 11/16 (розкопки 1960 р.) та к. 15/11 (розкопки 1959 р.) Мастоїнського могильника; к. 1, к. 4 (розкопки 1964 р.) поблизу хут. Городище, к. 11 (розкопки 1954 р.) могильника "Часті кургани" [40, с. 83-84; 41, с. 14, 51, 56].

Цікаві спостереження стосовно використання металевих казанів у жертвово-поминальній обрядовості племен сіверськодонецької локальної групи здійснені Ю.В. Буйновим [4, с. 9-13]. Під час дослідження к. 14 біля с. Черемушне Харківської обл. під ніжкою загорнутого у тканину казана були знайдені пупарії синіх падальних мух (*Lucilia*) із сімейства Calliphorida. На думку дослідників, яке базується на висновках американських ентомологів, життєвий цикл цих мух надає можливість встановити тривалість проведення поховального обряду. За висновками Ю.В. Буйнова та В.Б. Шевченка, поховання було здійснене влітку. Казан з м'ясною напутьною їжею від одного до двох тижнів знаходився у відкритому стані, інакше мухи не змогли б відкласти яйця. У результаті зниження температури в закритій поховальній споруді пупарії загинули. Виходячи з цих даних, дослідники доходять логічного висновку щодо тривалості поховально-поминальних обрядів, які проводили скіфи в проміжок часу від моменту смерті людини до її поховання. На їхню думку, саме в цей час здійснювалися жалобні обряди прощання родичів з померлим та його "годування". Ця теза знаходить підтвердження в геродотівському опису поховальних звичаїв рядового скіфського населення, згідно з яким, коли помирає скіф, "то найближчі родичі кладуть тіло на воза і возять по всій окрузі до друзів. Всі друзі приймають небіжчика і влаштовують супроводжувачим пригостання, при цьому підносять і небіжчику покуштувати тих же наїдків, що й іншим. Пересічних мужів возять таким

чином по окрузі сорок днів, а потім ховають" [12, IV, 73]. На наш погляд, спостереження Ю.В. Буйнова та В.Б. Шевченка беззаперечно вказують на особливе місце казанів у скіфській поховальній обрядовості, зокрема у звичаях поминальних трапез і "годування" небіжчиків. Казани у цьому сенсі можуть розглядатись як символи об'єднання сім'ї, роду і відповідного соціуму через залучення до них певного кола людей, допущених до сумісного ритуального споживання їжі.

На думку дослідників, культове призначення казанів і їх використання скіфами у жертовно-поминальній обрядовості підтверджує семантика зооморфних ручок деяких скіфських казанів та орнаментация корпусу [6, с.258; 1, с.118-120; 53, с.83-92]. Цікавих висновків доходять казахські археологи при встановленні семантичного навантаження зображень баранів та козлів на семиріччинських казанах-триподах. За їх спостереженнями зображення тварин підкреслювали насамперед ритуальний характер цього посуду. Вони визначали зв'язок казанів із жертвними тваринами, ширше - з жертвою. Можливо, вміст казана із зооморфними прикрасами ототожнювався із самою твариною [47, с.42]. Серед відомих на сьогодні казанів зі скіфських поховань високохудожнім оформленням вирізняються два - казани з Розкопаної могили та Північної гробниці к. Чортотлик. Їх орнаментация настільки незвична для цієї категорії виробів, що деякі з дослідників вважають їх продукцією не скіфських, а грецьких (ольвійських чи боспорських) майстрів [34, с.20-21]. Але у сучасній історіографії домінує думка щодо їх виготовлення скіфськими бронзоліварниками. Семантика орнаменту казана з Розкопаної Могили, висвітлена А.Ю. Алексеевим. Цим же дослідником, разом із В.Ю. Мурзіним та Р. Ролле семантичні розвідки здійснені на прикладі орнаменту казана з Північної гробниці Чортотлика. За їх висновками, орнаментация цих казанів являє собою космограму,

втілення уявлень скіфів щодо тризональної будови космосу. Верхній фриз із солярними зображеннями пов'язується з "небесною сферою космосу", середній, з рослинним орнаментом (пальметки), - зі світовим деревом, нижній - із хтонічною зоною [1, с.118-120]. С.Я. Ольговський вважає, що скіфські казаняри використовували елементи грецького орнаменту, але зберігали тричасний поділ тулуба казанів, що відповідало космогонічним уявленням скіфів про поділ Космосу на Нижній, Середній та Верхній Світи. Для доказу скіфського середовища виготовлення таких казанів він подає дані хіміко-металургійних аналізів металу казана з Розкопаної Могили, що нічим не відрізняється від сплавів, з яких відлита більшість скіфських казанів [33, с.25]. Подальший розвиток дослідження семантики орнаментальних композицій на скіфських казанах пов'язаний з розвідками М.Ю. Трейстера, який, погоджуючись із запропонованими А.Ю. Алексеевим інтерпретаціями "скіфської моделі світу", наголошує, що орнаменти казанів із Розкопаної Могили та Чортотлика запозичені скіфами з грецького образотворчого мистецтва. У першому випадку орнаментальна композиція трактується як пряма "цитата" з грецьких художніх виробів, у другому - як випадковий набір елементів грецького декору. Використання цих елементів мало на меті наділення речам, зокрема казанам, нових сакральних функцій [53, с.83-92].

Таким чином, стосовно питання функціонального призначення казанів, на підставі аналізу свідчень античних авторів, археологічного та остеологічного матеріалу ми вважаємо доцільним приєднатися до дослідників, які наголошують на використанні цієї категорії посуду для приготування їжі, що не виключає їх застосування і в інших сферах побуту та господарства скіфів. Тому, на наш погляд, важко погодитися з точкою зору, згідно з якою казани є лише культовими предметами, що використовувалися переважно у

поховально-поминальних діях [23, с.178]. Але, безумовно, вони відігравали важливу роль і в духовній сфері життя носіїв скіфської культури. Це підтверджує сам культовий контекст приготування м'ясної їжі стародавніми іраномовними народами, адже вбивство тварини та її споживання розглядалось ними як акт жертвоприношення богам, підтримки існування космосу і завжди супроводжувалось відповідним обрядово-ритуальним дійством. Слід констатувати, що з самого початку появи металевих казанів в осередку номадів Євразії, вони використовувались не лише за утилітарним призначенням, а й несли у собі певне семантичне і культове навантаження, повне осмислення якого лише розпочато у сучасних дослідженнях.

Бібліографічні посилання

- Алексеев А.Ю. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э. / А.Ю. Алексеев, В.Ю. Мурзин, Р. Ролле. - К., 1991. - 416 с.
- Балонов Ф.Р. Святые места скифской эпохи в Адыгее (интерпретация курганов на р. Уль) / Ф.Р. Балонов // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология: сб. науч. тр. - Новосибирск, 1987. - С.38-45.
- Балонов Ф.Р. Святые места скифской эпохи в Адыгее (интерпретация курганов на р. Уль) / Ф.Р. Балонов // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология: сб. науч. тр. - Новосибирск, 1987. - С.38-45.
- Бандуровский А.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант) / А.В. Бандуровский, Ю.В. Буйнов. - К., 2000. - 236 с.
- Бессонова С.С. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму / С.С. Бессонова, Е.П. Бунятян, Н.А. Гаврилюк. - К., 1988. - 218 с.
- Боковенко Н.А. Бронзовые котлы эпохи ранних кочевников в азиатских степях / Н.А. Боковенко // Проблемы западносибирской археологии. Эпоха железа: сб. науч. тр. - Новосибирск, 1981. - С.42-52.
- Боковенко Н.А. Этнод о бронзовых котлах Северного Причерноморья / Н.А. Боковенко // Клейн Л.С. Археологическая типология / Л.С. Клейн. - Ленинград, 1991. - С.256-263.
- Болтрик Ю.В. Соляные промыслы Северного Причерноморья в скифское время // Боспорские чтения. Боспор киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ремесла и промыслы. - Вып. IX. - Керчь, 2010. - С.31-34.
- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н.э. / Н.А. Гаврилюк. - Х., 1999. - 424 с.
- Галанина Л.К. Келермесские курганы. "Царские" погребения раннескифской эпохи / Л.К. Галанина. - М., 1997. - 269 с., 44 табл. (Степные народы Евразии: Т.1).
- Гейко А.В. Про призначення посуду та його використання у поховальних обрядах племен скіфського часу дніпровського лісостепового Лівобережжя / А.В. Гейко // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко: науч. - Х., 2008. - С.65-69.
- Геродот. История: в 9 кн. / Геродот; [пер. Г.А. Страгановского]. - Л., 1972. - 600 с. (Серия: Памятники исторической мысли).
- Гершкович Я.П. Скіфські святилища Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота / Я.П. Гершкович, О.В. Ромашко // Археологія. - 2013. - №1. - С.61-75.
- Грицюк В.М. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво) / В.М. Грицюк. - К.; Чернівці, 2009. - 296 с.
- Гуркин С.В. Половецкие святилища с деревянными изваяниями на Нижнем Дону / С.В. Гуркин // СА. - 1987. - №4. - С.100-110.
- Демиденко С.В. Бронзовые котлы древних племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья (V в до н.э.-III в. н.э.) / С.В. Демиденко. - М., 2008. - 328 с.
- Дюмезиль Ж. Скифы и нарты / Ж. Дюмезиль; Сокр. пер. с франц. А.З. Алмазовой. Послесл. В.И. Абаева. - М., 1990. - 229 с.
- Ковпаненко Г.Т. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион) / Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый. - К., 1989. - 336 с.
- Костенко В.И. Культурное сооружение с котлом I в. до н.э.-I в. н.э. у с. Богуслав в Присамарье / В.И. Костенко, З.П. Марина, В.А. Ромашко // Історія та культура Подніпров'я: сб. науч. пр. / Мін-во освіти України, Дніпропетр. держ. ун-т. - Д., 1998. - С.48-53.
- Кравець Д.П. Бронзовий казан скіфського часу з Слов'янська / Д.П. Кравець // Проблемы скибо-сарматской археологии Северного Причерноморья: тез. докл. междунар. науч. конф., посвященной 95-летию со дня рождения Б.Н. Гракова. II Граковские чтения. - Запорожье, 1994. - С.94-95.
- Круц С.И. Палеоантропологические материалы из кургана Желтокаменка / С.И. Круц // Древности Степной Скифии: сб. науч. ст. - К., 1982. - С.222-231.
- Кубышев А.И. Скифский могильник IV в. до н.э. у с. Золотая Балка на Херсонщине / А.И. Кубышев, Е.Л. Алексеева // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: тез. докл. междунар. науч. конф., посвященной 95-летию со дня рождения Б.Н. Гракова. II Граковские чтения. - Запорожье, 1994. - С.95-97.
- Кузнецова Т.М. Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы) / Т.М. Кузнецова // Проблемы современной археологии: сб. науч. тр., посвященный памяти В.А. Башилова. - М., 2008. - С.173-198.
- Кызласов Л.Р. Сакская коллекция с Иссык-Куля / Л.Р. Кызласов // Новое в археологии: сб. науч. ст.,

- посвященных 70-летию А.В. Арциховского; под ред. В.Л. Янина. - М., 1972. - С.102-107.
25. Левашова В.П. Шалаболинский клад бронзовых котлов, хранящихся в Минусинском музее / В.П. Левашова, Э.Р. Рыгдылон // КСИИМК. - 1952. - Вып.13. - С.132-137.
  26. Манцевич А.П. Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа (котел из кургана Солоха) / А.П. Манцевич // Исследования по археологии СССР: сб. ст. в честь проф. М.И. Артамонова. - Л., 1961. - С.145-150.
  27. Манцевич А.П. Курган Солоха. Публикация одной коллекции / А.П. Манцевич. - Л., 1987. - 143 с.
  28. Мозолевский Б.М. Товста Могила / Б.М. Мозолевский. - К.: Наук. думка, 1979. - 251 с.
  29. Мурзин В.Ю. "Скифский рассказ Геродота" с сопроводительными статьями В.Ю. Мурзина / В.Ю. Мурзин. - К., 2013. - 244 с.
  30. Мухопад С.Е. Сарматские погребения с бронзовыми котлами в Орельско-Самарском междуречье / С.Е. Мухопад // Проблемы археологии Поднепровья: сб. науч. тр. - Д., 1986. - С.136-143.
  31. Нашекин Н.В. Косогольский клад / Н.В. Нашекин // АО 1966 года. - М., 1967. - С.163-166.
  32. О датах скифских курганов Бабы и Раскопана Могила / АСГЭ. - 1987. - Вып.ЛШ. - С.28-31.
  33. Ольговский С.Я. Військова справа й озброєння скіфів VII ст. до н.е.-III ст. н.е. / С.Я. Ольговський. - К., 2010. - 128 с. (Серія: Плац д'АРМ).
  34. Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V вв. до н.э. / Н.А. Онайко. - М., 1966. - 123 с. - (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-27; под общ. ред. Б.А. Рыбакова).
  35. Очир-Горяева М. О возможном назначении парных бронзовых котлов у кочевников раннего железного века Евразии / М. Очир-Горяева // Археологические памятники раннего железного века Юга России: сб. науч. ст., посвященных памяти В.С. Ольховского. - М., 2004. - С.166-178.
  36. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V-III вв. до н.э. / В.Г. Петренко // САИ. - Вып. Д1-4. - М.: Наука, 1967. - 180 с. (Археология СССР; под общ. ред. Б.А. Рыбакова).
  37. Петрук В.І. Скіфський сакральний центр Екзампай в контексті культурної спадщини України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.12 Українознавство / В.І. Петрук. - К., 2005. - 19 с.
  38. Полин С.В. Скифский Золотобалковский курганный могильник V-IV вв. до н.э. на Херсонщине / С.В. Полин. - К., 2014. - Т.3. - 776 с.
  39. Полин С.В. Скифский курган IV в. до н.э. у с. Кременевка в Северо-Восточном Приазовье / С.В. Полин, Е.Г. Карнаух // Археология, этнография и антропология Евразии. - 2012. - 4 (52). - С.116-128.
  40. Пузикова А.И. Городища скифского времени Среднего Подонья и Курского Посемья / А.И. Пузикова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. - Полтава: ЦОДПА, вид. центр "Археологія", 1996. - С.199-210.
  41. Пузикова А.И. Новые курганы скифского времени в Белгородской обл. / А.И. Пузикова // КСИА АН СССР. - 1966. - Вып.107. - С.80-90.
  42. Раев Б.А. Курган скифского времени на грунтовом некрополе IV Новолабинского городища / Б.А. Раев, Г.Е. Беспальный. - Ростов-на-Дону, 2006. - 110 с.
  43. Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии / Д.С. Раевский. - М.: Наука, 1977. - 216 с.
  44. Ромашко О.В. Типологія бронзових казанів скіфської культури (в світлі статистико-математичних методів) // Археологія. - 2013. - Вип.3. - С.32-44.
  45. Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время / С.И. Руденко. - М., Л., 1960. - 360 с.
  46. Савченко Е.И. Могильник скифского времени "Терновое I-Колбино I" на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Потуданской экспедиции ИА РАН, 1993-2000 гг. - М., 2001. - С.4-142.
  47. Самашев З. Древности Алматы / З. Самашев, Ф. Григорьев, Г. Жумабекова. - Алматы, 2005. - 184 с.
  48. Санжаров С.Н. Неординарные курганы и погребения Шахтерского могильника и их место в системе древностей юга Восточной Европы / С.Н. Санжаров, Р.А. Литвиненко, Е.А. Черных, А.В. Прынь // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины: зб. наук. пр. - Луганськ: Вид-во СНУ, 2003. - Вып.1. - С.122-161.
  49. Синицын М.В. Некоторые собственно скифские элементы в культуре Геродотовой Скифии / М.В. Синицын // Записки Одесского археологического общества. - 1967. - Т. 2 (35). - С.37-59.
  50. Скорый С.А. Аристократический курган Скифская могила вблизи Мотронинского городища (украинская правобережная Лесостепь) / С.А. Скорый // Stratum plus. - 2005-2009. - № 3. - С.234-276.
  51. Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье / С.А. Скорый. - К., 1997. - 173 с.
  52. Субботин Л.В. Скифские погребения Нижнего Поднепровья / Л.В. Субботин, С.Б. Охотников // Древности Северо-Западного Причерноморья: сб. науч. тр. - К., 1981. - С.102-116.
  53. Трейстер М.Ю. Серебряная посуда из Соболевой Могилы / Ю.М. Трейстер // Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в до н. э. (Бабина, Водяная и Соболева Могилы) / Б.Н. Мозолевский, С.В. Полин. - К., 2005. - С. 513-527.
  54. Эрлих В.Р. Святнища в меотской культуре / В.Р. Эрлих // Меоты Закубаня IV-III вв. до н.э. Некрополи у аула Уляп. Святнища и ритуальные комплексы / А.М. Лесков, Е.И. Беглова, И.В. Ксенофонтова, В.Р. Эрлих. - М., 2013. - 184 с.
  55. Эрлих В.Р. Святнища в меотской культуре / В.Р. Эрлих // Меоты Закубаня IV-III вв. до н.э. Некрополи у аула Уляп. Святнища и ритуальные комплексы / А.М. Лесков, Е.И. Беглова, И.В. Ксенофонтова, В.Р. Эрлих. - М.: ГМП, 2013. - 184 с.
  56. Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья / С.А. Яценко. - М., 2001. - 190 с.

